(इंग्रजीत टंकलिखित न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

[१९६०] १ एस सी आर ७०९

मेसर्स अनवरखान मेहबूब कं.

- विरुद्ध -

द स्टेट ऑफ बॉम्बे (आता महाराष्ट्र) आणि इतर

(न्यायमूर्ति एस. के. दास, न्यायमूर्ति एम. हिदायतुल्ला, न्यायमूर्ति के. सी. दास गुप्ता, न्यायमूर्ति जे. सी. शाह आणि न्यायमूर्ति एन. राजगोपाला अय्यंगार)

खरेदी कर - विशेषतः करपात्र म्हणून उल्लेख न केलेल्या परंतु सामान्य वर्णन "निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूंव्यतिरिक्त इतर सर्व वस्तू" याखाली येणाऱ्या वस्तूं करयोग्य असल्यास - एका विक्रेय वस्तुचे दुसऱ्या विक्रेय वस्तुमध्ये रूपांतर करणे - जर ते उपभोगायोग्य असेल तर - कर आकारणीच्या उद्देशाने खरेदीचे ठिकाण - भारताचे संविधान, अनुच्छेद १९ (एफ) आणि (जी), २८६ - मुंबई विक्री कर अधिनियम १९५३ (१९५३ चा मुंबई अधिनियम III), कलम १०, अनुसूची बी , नोंद ८०.

याचिकाकर्त्यांची कंपनी जी बिडी बनविण्याचा व्यवसाय करते आणि ज्यांचे मुख्य कार्यालय मध्य प्रदेश राज्यातील जबलपूर येथे स्थित आहे त्यांनी मुंबई राज्यात तंबाखूची खरेदी केली. मुंबई विक्री कर अधिनियम १९५३ च्या तरतुदींनुसार, विक्रीकर अधिकाऱ्याने याचिकाकर्त्याला खरेदी कराची आकारणी केली. याचिकाकर्त्याने खरेदी कराच्या आकारणीस या आधारावर विरोध केला की ते व्यवहार आणि खरेदी हे स्पष्टीकरणासह वाचलेल्या संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ (१) (अ) च्या अर्थानुसार 'मुंबई राज्याबाहेरील' होते आणि मुंबई विक्री कर अधिनियम , १९५३ च्या तरतुदींनी संबंधित व्यवहारांवर कोणताही खरेदी कर लादणे, आकारणे किंवा संचयन करणे अधिकृत केले नाही आणि व्यवहार आंतरराज्य व्यापार व वाणिज्यादरम्यान झाले. याचिकाकर्त्याची सहाय्यक विक्रीकर जिल्हाधिकाऱ्यांकडे केलेले अपील फेटाळण्यात आले आणि त्यानंतर महादेश प्राधिलेख (रीट ऑफ मँडमस) आणि उत्प्रेषण प्राधिलेख (रीट ऑफ सर्शिओररी) यासाठी प्रस्तुत याचिका सर्वोच्च न्यायालयात दाखल करण्यात आली. याचिकाकर्त्यांनी असा युक्तिवाद केला की मुंबई विक्री

कर अधिनियम, १९५३ बिडी-तंबाखूच्या खरेदीवर कर लादण्यास अधिकृत करत नाही, जो या अधिनियमाच्या अनुसूची बी च्या कॉलम ४ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूंपैकी एक नव्हता. याचिकाकर्त्यांनी पुढे असे प्रतिपादन केले की खरेदी केलेला तंबाखू, खरेदीचा थेट परिणाम म्हणून मुंबई राज्यात पोहचवण्यात आला होता, परंतु तो मध्य प्रदेश राज्यात ज्या ठिकाणी बिडी तयार करतात तेथे पाठवण्याचा हेतू होता. मुंबई राज्यात केवळ तंबाखूचे देठ आणि धूळ काढून टाकणे ही एकमेव गोष्ट केली गेली होती, जी प्रक्रिया म्हणजे संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ च्या स्पष्टीकरणानुसार विचार केल्याप्रमाणे तंबाखूचे 'सेवन' करणे ही नव्हते आणि शेतकऱ्यांकडून खरेदी केलेल्या तंबाखूला मुख्य कार्यालयाकडे 'व्यावसायिकदृष्ट्या भिन्न' म्हणून पाठवलेल्या तंबाखूचे वेगळ्या वस्तूमध्ये रूपांतर केलेलेही नव्हते. त्यांच्या शपथपत्रात उत्तरवादींनी असे म्हणणे मांडले की कच्च्या तंबाखू मुंबई राज्याबाहेर पाठवण्यापूर्वी बिडी पट्ट्यांमध्ये रुपांतर करण्यात आले होते, ज्या दोन्ही व्यावसायिकदृष्ट्या भिन्न वस्तू होतात आणि ज्याचे बाजार मूल्य देखील भिन्न होते. याचिकाकर्त्यांनी या विधानांचे खंडन केले नाही.

असे मत व्यक्त करण्यात आले की मुंबई विक्री कर अधिनियम, १९५३ च्या अनुसूची बी च्या ८० व्या नोंदीतील हे शब्द " अनुसूची ए मध्ये आणि आधीच्या नोंदींमध्ये वेळोवेळी निर्दिष्ट केलेल्या वस्तू वगळता इतर सर्व वस्तू", अधिनियमाच्या कलम १० च्या उद्देशांसाठी विनिर्दिष्ट वस्तूंशी संबंधित आहेत का आणि याचिकाकर्त्यांनी खरेदी केलेला बिडी तंबाखू अनुसूची ए किंवा अनुसूची बी मधील आधीच्या कोणत्याही नोंदींमध्ये नसल्याने अधिनियमाच्या कलम १० अंतर्गत नोंद ८० मध्ये नमूद केलेल्या दराने खरेदी कर आकारला जात असे.

जेव्हा जेव्हा एखादी विक्रेय वस्तू अशा प्रकारे हाताळली जात असते की तिचे दुसऱ्या व्यावसायिक वस्तूमध्ये रूपांतर होईल तेव्हा संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ च्या स्पष्टीकरणाच्या अर्थानुसार पहिल्या वस्तुचा वापर करण्यात आलेला आहे, असा होतो.

स्टेट ऑफ त्रावणकोर-कोचीन - विरुद्ध- षण्मुघा विलास कॅश्यु फॅक्टरी , [१९५४] *एस. सी. आर. ५३, अनुसरित.*

तंबाखूचे बिडी पट्टीमध्ये रूपांतर करण्यासाठी मुंबई राज्यात त्याचे वितरण, जे व्यावसायिकदृष्ट्या वेगळे आहे, ते उपभोगण्याच्या उद्देशाने वितरण होते आणि संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ (१) (ए) च्या अंतर्गत खरेदी होती आणि ती मुंबई राज्यात झाली.

मूळ अधिकारिता : याचिका क्र १२५/१९५८.

मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत याचिका.

याचिकाकर्त्यांतर्फे जी. एस. पाठक, ए. पी. सेन आणि जे. बी. दादाचंजी.

उत्तरवादींतर्फे एच. जे. उमरीगर आणि टी. एम. सेन.

१९६०. २० सप्टेंबर.

न्यायालयाचा निर्णय यांच्याद्वारे देण्यात आला.

न्यायमूर्ति दास गुप्ता. - संविधानाच्या अनुच्छेद ३२ अंतर्गत या याचिकेत याचिकाकर्ते म्हणजेच बिडी उत्पादनाचा व्यवसाय करणारी आणि मध्य प्रदेश राज्यातील जबलपूर येथे मुख्य कार्यालय स्थित असलेली भागीदारी संस्था यांनी तक्रार केली की मुंबई राज्यात त्याने केलेल्या तंबाखूच्या काही खरेदीवर बेकायदेशीरपणे खरेदी कर लादल्यामुळे संविधानाच्या अनुच्छेद १९ (१) (एफ) आणि (जी) अंतर्गत त्याच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाले आहे. असे आढळून आले की, बडोद्याच्या विक्रीकर अधिकाऱ्याने असा आदेश दिला ज्याद्वारे याचिकाकर्त्यांवर कलम १४ च्या मुंबई विक्री कर अधिनियम , १९५३ च्या कलम १४ च्या उपकलम (६) (१९५३ चा मुंबई अधिनियम III) अंतर्गत १ एप्रिल १९५४ ते २९ सप्टेंबर १९५५ या कालावधीसाठी खरेदी कर आकारण्यात आला. याचिकाकर्ते असे प्रतिपादन करतात की ही आकारणी बेकायदेशीर होती कारण हे व्यवहार स्पष्टीकरणासह वाचलेल्या संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ (१) (ए) च्या अर्थानुसार मुंबई राज्याबाहेरील आहेत आणि हे व्यवहार संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ (२) च्या अर्थानुसार आंतरराज्य व्यापार व वाणिज्यादरम्यान झाले होते. मुंबई विक्री कर अधिनियम १९५३ च्या तरतुदी प्रश्नास्पद व्यवहारांवर कोणताही खरेदी कर लादण्यास, आकारण्यास किंवा संचयन करण्यास अधिकृत करत नाहीत, अशी विनंतीही करण्यात आली.

असे दिसते की दिनांक १८ ऑक्टोबर १९५५ रोजी विक्रीकर अधिकाऱ्याने दिलेल्या या निर्धारण आदेशाच्या विरोधात याचिकाकर्त्यांनी सहाय्यक विक्रीकर जिल्हाधिकारी

यांच्याकडे अपील केले. या अधिकाऱ्याने विक्रीकर अधिकाऱ्याचा कलम १६ (४) अंतर्गत दंड ठोठावण्याचा आदेश रद्दबातल केला, परंतु कर निर्धारण आदेशाविरूद्धचे अपील फेटाळले. अपील मधील आदेश दिनांक २६ नोव्हेंबर १९५७ रोजी देण्यात आला. प्रस्तुत याचिका दिनांक ४ ऑगस्ट १९५८ रोजी दाखल करण्यात आली होती, ज्यात उत्तरवादी-मुंबई राज्य, विक्रीकर जिल्हाधिकारी, मुंबई राज्य, विक्री कर अधिकारी, बडोदा आणि सहाय्यक विक्रीकर जिल्हाधिकारी, उत्तर विभाग, श्रेणी III , बडोदा यांच्याविरुद्ध महादेश प्राधिलेख (रीट ऑफ मँडमस) किंवा इतर कोणताही योग्य निर्देश किंवा आदेशासाठी विनंती करण्यात आली होती जे प्रश्नास्पद व्यवहारांवर याचिकाकर्त्याच्या विरोधात मुंबई विक्री कर अधिनियमाच्या तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यापासून त्यांना रोखतात, याचिकाकर्त्याविरुद्ध केलेली कार्यवाही रद्द करण्यासाठी उत्प्रेषण प्राधिलेखासाठी (रीट ऑफ सर्शिओररी) आणि विक्रीकर अधिकाऱ्याने केलेले निर्धारण आदेश आणि सहाय्यक विक्रीकर जिल्हाधिकारी यांनी दाखल केलेल्या अपील मधील आदेश आणि प्रश्नास्पद व्यवहारांवर कर लादणे, आकारणे किंवा संचयन करणे हा अधिनियम अधिकृत करत नाही असे जाहीर करण्यासाठी करण्यात आली होती.

मुंबई विक्री कर अधिनियम, १९५३, बिडी-तंबाखूच्या खरेदीवर कर लादण्यास अधिकृत करत नाही या याचिकाकर्त्याच्या युक्तिवादावर प्रथम विचार करणे सोईस्कर ठरेल. खरेदी कर आकारणीची तरतूद करणाऱ्या कलम १० (१) चा संबंधित भाग या शब्दात आहेः

" अनुसूची बी च्या कॉलम १ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूंच्या उलाढालीवरील खरेदी कर, उक्त अनुसूचीच्या कॉलम ४ मध्ये अशा वस्तूंच्या समोर निर्दिष्ट केलेले दराप्रमाणे, जर असल्यास, आकारले जाईल...."

याचिकाकर्त्याचा युक्तिवाद असा आहे की त्याने खरेदी केलेला बिडी-तंबाखू हा उक्त अनुसूचीच्या कॉलम ४ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूंपैकी एक नाही. अनुसूची बी चे अवलोकन केल्यावर आपल्याला आढळते की पहिल्या कॉलम मध्ये ८० नोंदी आहेत. या प्रत्येक नोंदीच्या समोर अनुसूचीच्या दुसऱ्या कॉलममध्ये अधिनियमाच्या कलम ८ अंतर्गत आकारल्या जाणाऱ्या विक्री कराच्या दरांचा उल्लेख आहे. तिसऱ्या स्तंभात सामान्य विक्री कर कलम ९ अंतर्गत आकारण्याजोग्या दरांचा उल्लेख आहे तर शेवटचा स्तंभ असलेल्या चौथ्या स्तंभात खरेदी कराच्या दराचा उल्लेख आहे. १ ते ७९ मधील नोंदींमध्ये विशिष्ट वस्तूंचा

उल्लेख आहे, तर नोंद ८० जी १९५७ मधील सुधारणापूर्वी होती ती या शब्दांमध्ये होतीः "अनुसूची ए मध्ये आणि आधीच्या नोंदींमध्ये वेळोवेळी निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूंव्यतिरिक्त इतर सर्व वस्तू". (मुंबई अधिनियम , १९५८ च्या ७१ व्या सुधारणेमध्ये "आणि कलम ७ए" हा "अनुसूची ए " या शब्दांनंतर जोडण्यात आला). प्रश्न असा आहे की "अनुसूची ए मध्ये आणि आधीच्या नोंदींमध्ये वेळोवेळी विनिर्दिष्ट केलेल्या वस्तूंव्यतिरिक्त इतर सर्व वस्तू" 'हे शब्द कलम १० च्या प्रयोजनाकरिता विनिर्दिष्ट वस्तूंशी संबंधित आहेत का? याचिकाकर्त्याच्या वतीने श्री. पाठक हे असे प्रतिपादन करतात की की केवळ विनिर्दिष्ट वस्तूंचा उल्लेख विशिष्टतेशी संबंधित असू शकतो आणि "अनुसूची ए मध्ये आणि आधीच्या नोंदींमध्ये वेळोवेळी विनिर्दिष्ट केलेल्या वस्तूंव्यतिरिक्त इतर सर्व वस्तू" अशा सामान्य भाषेत वस्तूंचा उल्लेख हा विनिर्दिष्ट वस्तू असल्याचे म्हटले जाऊ शकत नाही. हा युक्तिवाद आम्ही मान्य करू शकत नाही. जरी हे खरे असले तरी विशिष्ट वस्तूंचा उल्लेख हा कलम १० च्या उद्देशाने आणि अधिनियमाच्या कलम ८ आणि ९ च्या उद्देशाने देखील विनिर्दिष्ट केलेला आहे, आम्हाला असे मानण्याचे कोणतेही कारण दिसत नाही की सर्वसाधारणपणे वस्तूंचा उल्लेख 'अनुसूची ए मध्ये आणि अनुसूची बी च्या आधीच्या नोंदींमध्ये वेळोवेळी निर्दिष्ट केलेल्या वस्तूंव्यतिरिक्त इतर सर्व वस्तू' हे स्वतः विनिर्देश नाही. आमचे असे मत आहे की अनुसूची बी मधील नोंद ८० ही कलम १० च्या अर्थांतर्गत वस्तूंची विशिष्टता आहे आणि याचिकाकर्त्याने खरेदी केलेली बिडी-तंबाखू ही अनुसूची ए किंवा अनुसूची बी मधील पूर्वीच्या कोणत्याही नोंदींमध्ये नाही, म्हणून कलम १० अंतर्गत खरेदी कर या खरेदीवर नोंद ८० च्या समोर नमूद केलेल्या दराने आकारला जातो.

हे आम्हाला याचिकाकर्त्याच्या मुख्य म्हणण्याकडे आणते की खरेदी मुंबई राज्याबाहेर झाली होती. याचिकेच्या परिच्छेद ११ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे युक्तिवाद असा आहे की खरेदी मध्य प्रदेश राज्यात झाली असल्याचे मानले जाईल, जिथे तंबाखू वापरासाठी वितरित करण्यात आला होता. तथापि, सुनावणीदरम्यान, खरेदी करणाऱ्या कंपनीच्या मुंबई राज्यातील रानोली शाखेत तंबाखूचा पुरवठा करण्यात आला होता यात वाद नव्हता. रणोली शाखेने जबलपूर येथील कंपनीच्या मुख्य कार्यालयात पाठवलेली वस्तू ही विक्रीचा थेट परिणाम म्हणून पाठवलेली वस्तू नाही.

तथापि, असे आवाहन केले गेले आहे की जरी मुंबई राज्यात वितरण होते, तरी ते वितरण मुंबई राज्यात उपभोगाच्या उद्देशाने नव्हते; त्यामुळे अनुच्छेद २८६ (१) (ए) चे स्पष्टीकरण लागू होत नाही.

खरेदीचा थेट परिणाम म्हणून वस्तू मुंबई राज्यात वापराच्या उद्देशाने मुंबई राज्यात वितरित केल्या गेल्या या आधारावर विक्रीकर अधिकाऱ्यांनी कारवाई केली आहे. तो दृष्टिकोन चुकीचा असल्याचे दर्शविल्याशिवाय, खरेदी मुंबई राज्यातच झाली असावी आणि स्पष्टीकरण लागू नसले तरी मुंबई राज्य कर भरण्यास पात्र आहे की नाही या मोठ्या प्रश्नावर विचार करणे अनावश्यक ठरेल.

याचिकाकर्त्याचे प्रकरण निश्चित असे आहे की खरेदी केलेला तंबाखू खरेदीचा थेट परिणाम म्हणून मुंबई राज्यात त्याला दिला जातो. पुढे जो प्रश्न उपस्थित करण्यात आला आहे तो असा आहे की अशी पोचवणी मुंबई राज्यात उपभोगाच्या उद्देशाने होती का? याचिकाकर्त्याच्या वतीने असे प्रतिपादन करण्यात आले की की तंबाखूचे वितरण झाल्यानंतर, तो मध्य प्रदेश राज्यात ज्या ठिकाणी बिडी तयार होते तेथे पाठवण्याचा हेतू होता. मुंबई राज्यात खरेदी केलेल्या तंबाखूसाठी जे काही केले जात असे ते म्हणजे तंबाखूमधील देठ आणि धूळ काढून टाकणे हे होते. खोड आणि माती यासारखी कचरा सामग्री अशा प्रकारे काढून टाकणे असे जे प्रेरित केले जाते ते म्हणजे तंबाखूचे सेवन नाही. कचरा काढून टाकल्यानंतर मुख्य कार्यालयात पाठवला जाणारा तंबाखू हा शेतकऱ्यांकडून खरेदी केलेल्या तंबाखूपेक्षा "व्यावसायिकदृष्ट्या भिन्न " वस्तू नाही, असे पुढे नमूद केले आहे. उत्तरवादींच्या शपथपत्रात असे म्हटले आहे की "याचिकाकर्त्यांनी मुंबई राज्यातील शेतकऱ्यांकडून कच्चा तंबाखू खरेदी केल्यानंतर, अशा प्रकारे खरेदी केलेल्या कच्च्या तंबाखूवर प्रक्रिया करून त्याचे बिडीच्या उत्पादनात त्वरित वापरासाठी बिडीच्या पट्ट्यांमध्ये रूपांतर करावे.......कच्च्या तंबाखूचे आणि बिडीच्या पट्ट्यांचे विक्रीयोग्य मूल्य वेगळे आहे आणि हे दोन्ही व्यावसायिकदृष्ट्या भिन्न वस्तू आहेत......" उत्तरवादींच्या ठाम विधानांचा उलगडा करण्यासाठी याचिकाकर्त्याच्या वतीने आणखी कोणतेही शपथपत्र दाखल केले गेले नाही की मुंबई राज्याबाहेर पाठवण्यापूर्वी कच्च्या तंबाखूचे बिडी पट्टीमध्ये रूपांतर केले जाते आणि कच्च्या तंबाखूचे आणि बिडी पट्टीचे बाजार मूल्य वेगळे असते. श्री. पाठक यांनी सुनावणीच्या वेळी या निवेदनाची सत्यता देखील मान्य केली की कोणीही बाजारात कच्चा

तंबाखू किंवा अखो भुको म्हणून ओळखली जाणारी वस्तू खरेदी करण्यासाठी जाऊ शकतो आणि तो जाऊन "बिडी पट्टी" म्हणून ओळखला जाणारा पदार्थ बाजारातून खरेदी करू शकतो. कच्चा तंबाखू आणि बिडी पट्टी या वेगळ्या आणि भिन्न व्यावसायिक वस्तू आहेत याचा हाच पुरेसा पुरावा आहे.

या तथ्यांच्या पार्श्वभूमीवरच मुंबई राज्यात तंबाखूचा पुरवठा त्या राज्यात वापरासाठी केला जातो का या प्रश्नावर आपल्याला विचार करावा लागेल. या प्रश्नाचे उत्तर देताना, संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ च्या स्पष्टीकरणात वापरलेल्या 'उपभोग' या शब्दाची संपूर्ण व्याख्या करण्याचा प्रयत्न करणे अनावश्यक आणि खरोखरच निरर्थक आहे. लोक ज्या सेवनाशी सर्वात जास्त परिचित असतात ती कृती जेव्हा ते खातात, पितात किंवा धूम्रपान करतात तेव्हा घडते. अशा प्रकारे, आपण जेव्हा लोक भाकरी, किंवा मासे किंवा मांस किंवा भाज्या खात असल्याबद्दल बोलतो; तेव्हा ते हे खाद्यपदार्थ खातात; आपण जेव्हा चहा किंवा कॉफी किंवा पाणी किंवा वाइन सेवन करणाऱ्या लोकांबद्दल बोलतो, तेव्हा ते या वस्तू प्राशन करतात; आपण जेव्हा सिगार किंवा सिगारेट किंवा बिडी पिणाऱ्या लोकांबद्दल बोलतो, तेव्हा ते हे धुम्रपान करतात. अर्थशास्त्रज्ञांच्या म्हणण्यानुसार, संपत्तीचे उत्पादन हे 'उपयुक्तता' निर्माण करण्यामध्ये असते. उत्पादित वस्तू आणि सेवांचा अशा प्रकारे फायदा घेण्याच्या कृतीमध्ये उपभोग समाविष्ट असतो, ज्याचा उपयोग होतो. प्रत्येक विक्रेय वस्तूसाठी, सामान्यतः जी उपभोगाची अंतिम कृती मानली जाते ती असते. काही विक्रेय वस्तूंसाठी, एकापेक्षा जास्त प्रकारचा अंतिम उपभोग असू शकतो. अशा प्रकारे द्राक्षे फळे म्हणून 'शेवटी खाल्ले जाऊ शकतात'; द्राक्षांपासून तयार केलेली वाईन पिऊनही त्यांचे सेवन केले जाऊ शकते. पुन्हा, उपभोगाची अंतिम कृती काही प्रकरणांमध्ये बराच काळापर्यंत लांबू शकते. उदाहरणे म्हणून पुस्तके, फर्निचरच्या वस्तू , चित्रे यांचा उल्लेख केला जाऊ शकतो. अशा प्रकरणांमध्ये असेही घडू शकते की, एका ग्राहकाने उपभोगाच्या अंतिम कृतीचा काही भाग केल्यानंतर, उपभोगाच्या अंतिम कृतीचा दुसरा भाग त्याचा वारसदार किंवा हितसंबंधातील उत्तराधिकारी, हस्तांतरणकर्ता किंवा ज्याने चुकीच्या मार्गाने ताबा मिळवला आहे अशा व्यक्तीद्वारे केला जाऊ शकतो. परंतु प्रत्येक विक्रेय वस्तूसाठी ती वस्तूस्थिती असते जी सामान्यतः उपभोगाची अंतिम कृती मानली जाऊ शकते, ही वस्तुस्थिती आपल्याला हे विसरू देत नाही की उपभोगाची अंतिम कृती ज्या टप्प्यावर होते त्या टप्प्यावर पोहोचल्यावर ती वस्तू

उत्पादनाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांमधून जाऊ शकते आणि अशा वेगवेगळ्या टप्प्यांसाठी, उपभोगाच्या एक किंवा अधिक मध्यवर्ती क्रिया अस्तित्वात असतील. अशा प्रकारे, कापसाच्या वापराची अंतिम कृती म्हणजे त्यातून तयार झालेल्या कापडाचे कपडे घालणे असे मानले जाऊ शकते. परंतु कापूस हा परिधान केलेला पोशाख होण्यापूर्वी, तो वेगवेगळ्या उत्पादकांच्या हातातून जातो, ज्यापैकी प्रत्येकजण त्याला मिळालेल्या विक्रेय वस्तुमध्ये काही उपयुक्तता जोडतो. प्रथम जिनिंगची कृती आहे; जिन्ड कापसाचे सूत स्पिनरद्वारे विणले जाते; विणलेले सूत विणकराद्वारे कापडात विणले जाते; विणलेले कापडाचे शिंपीद्वारे परिधान करावयाचे कपडे बनवले जातात. या प्रत्येक टप्प्यावर वेगवेगळ्या उपयुक्तता तयार केल्या जातात आणि जे तयार केले जाते ते पुढील टप्प्यात वापरले जाते. हे बोलणे नेहमी योग्य आहे की जिनिंगमध्ये कच्चा कापूस वापरला जातो; जिन्ड कापूस सूत गिरणीत वापरला जातो; सूत विणकामात वापरले जाते; कपडे परिधान करताना विणलेले कापड वापरले जाते. अंतिम उत्पादन-परिधान केलेले कपडे-शेवटी पुरुष, स्त्रिया आणि मुले पोशाख म्हणून वापरतात. "उपभोग" या शब्दाचा अर्थ उपभोगाच्या अंतिम कृतीपर्यंत मर्यादित ठेवण्यासाठी कोणत्याही शब्दांच्या अभावी, ज्याचा सामान्यतः विशिष्ट वस्तूचा उपभोग म्हणून उल्लेख केला जातो अशा कोणत्याही प्रकारच्या वापरकर्त्याला सूचित करण्यासाठी संविधान निर्मात्यांनी हा शब्द वापरला असा विचार करणे योग्य ठरेल.

वर नमूद केलेल्या कापसाच्या उदाहरणाकडे वळत, असे म्हणणे योग्य ठरेल की जेव्हा 'ए' राज्यात कच्च्या कापसाचा पुरवठा केला जातो, तेव्हा तो 'ए' राज्यात वापरासाठी केला जातो; जेव्हा सुतामधील कापूस धाग्यात विणण्यासाठी 'बी' राज्यात वितरित केला जातो, तेव्हा तो 'बी' राज्यात वापरासाठी वितरित केला जातो; जेव्हा 'सी' राज्यात कापड विणण्यासाठी धागे त्या राज्यात वितरित केले जाते, तेव्हा ते 'सी' राज्यात वापरासाठी वितरित केले जाते; जेव्हा विणलेले कापड राज्य 'डी ' मध्ये त्या राज्यातील दर्जीद्वारे परिधानकरिता तयार करण्यासाठी वितरित केले जाते, तेव्हा राज्य 'डी ' मध्ये वापरासाठी कापड वितरित केले जाते. आणि शेवटी, जेव्हा परिधान केलेले कपडे 'ई' राज्यात पोशाख म्हणून त्या राज्यात विकले जातात, तेव्हा ते 'ई' राज्यात वापरासाठी परिधान केलेले कपडे म्हणून वितरित केले जातात. वापराच्या अंतिम टप्प्याशिवाय ज्यामध्ये तयार वस्तूचे कापड म्हणून वापर करणे समाविष्ट आहे, उत्पादनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर ते लक्षात येईल की

उत्पादकांना मिळालेल्या वस्तूंपेक्षा वेगळी व्यावसायिक वस्तू अस्तित्वात येते. एखाद्या वस्तुचे एखाद्या वेगळ्या व्यावसायिक वस्तुमध्ये रूपांतर करून ती एखाद्या प्रक्रियेच्या अधीन करणे, हे अनुच्छेद २८६ च्या स्पष्टीकरणाच्या अर्थानुसार उपभोग आहे जेव्हा कोणतीही वेगळी वस्तु अस्तित्वात आणली जात नाही परंतु जी अस्तित्वात आणली गेली होती ती वापरली जात असताना वापरकर्त्याच्या अंतिम कृतीपेक्षा ती कमी नाही. युक्तिवादाच्या एका टप्प्यावर श्री. पाठक ज्या गोष्टीचा आग्रह धरत असल्याचे दिसून आले की वस्तूचे सेवन केले आहे असे म्हणण्यापूर्वी त्या वस्तूतील सार नष्ट होणे आवश्यक आहे. ते आपल्याला कुठेही घेऊन जात नाही, कारण वस्तूचा नाश करणे म्हणजे काय हे आपल्याला अद्याप शोधायचे आहे. असे म्हटले जाऊ शकते की जेव्हा एखाद्या वस्तूचे व्यावसायिकदृष्ट्या वेगळ्या वस्तूमध्ये रूपांतर केले जाते तेव्हा त्याची पूर्वीची ओळख नष्ट होते आणि त्यामुळे विद्वान अधिवक्त्यानी सुचवलेल्या चाचणीची पूर्तता करण्यासाठी वस्तूचा नाश होतो. तथापि, 'नाश' म्हणजे काय यावर चर्चा करणे अनावश्यक ठरेल असे आम्हाला वाटते, कारण नाश झाला की नाही हे ठरवल्याशिवायही, जेव्हा जेव्हा एखाद्या वस्तूचा दुसऱ्या व्यावसायिक वस्तूमध्ये बदल करण्यासाठी अशा प्रकारे व्यवहार केला जातो तेव्हा अनुच्छेद २८६ च्या स्पष्टीकरणानुसार पहिल्या वस्तूचा वापर होतो असे म्हणणे योग्य आणि वाजवी आहे असे आम्हाला वाटते. वापराचा हा पैलू, न्यायमूर्ति दास, (त्यावेळचे) यांनी स्टेट ऑफ त्रावणकोर-कोचीन - विरुद्ध - षणमुघा विलास कॅश्यु फॅक्टरी([1]), अहवालाच्या पृष्ठ क्रमांक ११३ वर दर्शविला होता. त्या प्रकरणात कच्च्या काजूची खरेदी होती. त्रावणकोरमध्ये या काजूची डिलिव्हरी त्या राज्यातील वापराच्या उद्देशाने होती का या प्रश्नावर चर्चा करताना, न्यायमूर्ति दास , यांनी असे निरीक्षण नोंदवले की :

"कच्चा काजू उत्तरवादींकडे पोहोचल्यानंतर, एका प्रक्रियेतून जाऊन काजूचे तेल आणि खाण्यायोग्य काजू यासारख्या व्यापाराच्या नवीन वस्तू मिळवल्या जातात. त्यामुळे मी नमूद केलेल्या अर्थाने उत्तरवादी कच्च्या काजूचे सेवन करतात. "

न्यायमूर्ति दास ; येथे हा दृष्टिकोन घेऊन पुढे गेले की एखाद्या वस्तूचे रूपांतर वेगळ्या व्यावसायिक वस्तूमध्ये करण्यासाठी त्याचा वापर करणे म्हणजे अनुच्छेद २८६ (१) (ए) च्या स्पष्टीकरणानुसार उपभोग आहे- आणि हा दृष्टिकोन त्यांनी यापूर्वी अहवालाच्या पृष्ठ ११० वर

---

1 [1][१९५४] एस. सी.आर ५३

सूचित केला होता. अाम्हाला असे कोणतेही प्रकरण माहित नाही ज्यात एखाद्या वस्तूचा असा वापर हा 'उपभोग' मानला जात नाही. त्यामुळे या प्रकरणातील तथ्यांच्या आधारे असे मानले जाणे आवश्यक आहे की जेव्हा तंबाखू मुंबई राज्यात व्यावसायिकदृष्ट्या वेगळ्या वस्तूमध्ये, म्हणजे बिडी पट्टीमध्ये बदलण्याच्या उद्देशाने वितरित करण्यात आला होता, तेव्हा वितरण हे वापराच्या उद्देशाने होते. त्यामुळे या प्रकरणातील खरेदी अनुच्छेद २८६ (१) (ए) च्या स्पष्टीकरणाच्या अर्थांतर्गत येते आणि ती मुंबई राज्यातच झाली असावी.

हे व्यवहार संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ (२) च्या अर्थांतर्गत आंतरराज्य व्यापार किंवा वाणिज्यादरम्यान झाले होते आणि त्यामुळे कर आकारणीवर त्याच्या तरतुदींद्वारे बंदी घालण्यात आली होती, हा आक्षेप विचारात घेण्याजोगा आहे. जरी हे व्यवहार आंतरराज्यीय व्यापाराच्या प्रक्रियेत असले, तरी दिनांक ६ सप्टेंबर १९५५ पर्यंतच्या संपूर्ण कालावधीसाठी विक्रीकर कायदे प्रमाणीकरण अधिनियमाद्वारे संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ (२) ची मर्यादा काढून टाकण्यात आली आहे. दिनांक ७ सप्टेंबर १९५५ ते दिनांक २९ सप्टेंबर १९५५ या कालावधीसाठी कर आकारणी बेकायदेशीर ठरेल, जर हे व्यवहार आंतरराज्य व्यापाराच्या प्रक्रियेत असतील. तथापि, याचिकाकर्त्याच्या अधिवक्त्यानी आम्हाला सांगितले की त्याला त्याच्या प्रश्नावर निर्णय घ्यायचा नाही आणि या प्रकरणात तो अनुच्छेद २८६ (२) अंतर्गत आपला आक्षेप मांडणार नाही. त्यामुळे संबंधित व्यवहार संविधानाच्या अनुच्छेद २८६ (२) च्या अर्थांतर्गत आंतरराज्य व्यापार किंवा वाणिज्यादरम्यान झाले की नाही हे ठरवणे आमच्यासाठी अनावश्यक आहे. याचिकाकर्ता त्यांचे मूलभूत अधिकाराचे कोणतेही उल्लंघन केल्याचे सिद्ध करण्यात अयशस्वी ठरल्यामुळे, याचिका खर्चासह फेटाळली जाते.

याचिका फेटाळण्यात आली.

<u>अस्वीकरण</u>

"या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याचा/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच

सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणीकरिता वैध मानला जाईल".